

Lykúrgos

Autor: Mark Dyal

„Když zase jakýsi cizinec dával najevo svou náklonnost ke Spartánům a pravil, že u svých spoluobčanů bývá nazýván Spartanomilem, řekl mu Theopompos: „Příteli, bylo by pro tebe čestnější, kdyby tě nazývali vlastimilem.““ – Plútarchos 1]

Stejně jako Mussolini vzhlížel k antickému Římu jako vzoru zdravé, organické společnosti, vzhlíželi Římané ke Spartě. Ač v průběhu prvního století (n. l.) Řím navenek pokračoval ve svém majestátním vzestupu k ovládnutí většiny tehdy známého světa (*orbis terrarum*), narůstající propast mezi ctnostnou republikánskou **nobilitou** a okázalou císařskou aristokracií začala v mnohých vyvolávat obavy ze společenského úpadku. Jedním z nich byl i Plútarchos, římský učenec řeckého původu.

Plútarchos nejvíce proslul svými paralelními **Životopisy slavných Řeků a Římanů**, sepsaných za účelem osvětlení jednotlivých ctností a neřestí, jež pozvedávají nebo naopak činí podřadným lid. Jeho „**Život Lykúrgův**“ je tedy mnohem více než oslavným příběhem legendárního panovníka – který přeměnil Spartu z typické řecké **polis** na největší válečnický stát v celé západní historii – popisem tohoto státu. Poučení, plynoucí z tohoto spisku není o nic méně ohromující pro současného Američana, jako byla pro Římana za císařství. Přestože řada řeckých, římských či současných spisovatelů zkoumala kořeny válečnické Sparty, Plútarchův „**Život Lykúrgův**“ zůstává jediným nezbytným pramenem poznání tohoto tématu.

Lykúrgova Sparta se zrodila z dekadence. Jako mentor svého synovce, mladého spartského krále Chariláa, hrál Lykúrgos „**catonovskou**“ úlohu. Vštípil mladému králi konzervativní a asketické ctnosti, udělal přítrž lásce k penězům a okázalému předvádění se před spartskou nobilitou. Když se kvůli tomu dostal do konfliktu se spartskými elitami, odešel Lykúrgos z města a putoval po Řecku a Asii. Objevil homérské eposy a navštívil **věštinu v Delfách**, kde mu Apollónovi kněží předpověděli, že pod jeho vedením se Sparta stane nejmnocnějším z řeckých států. S Apollónovou podporou se tedy vrátil do Sparty, kde mu bylo svěřeno vedení města. 2] Lykúrgos poté okamžitě založil společenský řád, ve kterém dekadence nebyla možná.

Lykúrgos se především snažil skoncovat s marnivostí, slabostí a výstředností spartského lidu. Co se týče politiky, zavedl duální senátorský a monarchický systém (**diarchie**), který usiloval o dobro státu a ne pouze jeho nejbohatších občanů. Před Lykúrgem vládly ve Spartě dva královské rody, což byl již dříve navržený model, jehož cílem bylo zabránění vzniku tyranie.

Přidáním senátu (*gerúsia*) Lykúrgos usiloval o prohloubení další politické stability, 3] poněvadž podle něj měla demokracie takovou hodnotu, jak byli její představitelé vznešení. 4]

A tak zatímco pro Athéňany se demokracie stala účelem státu, Lykúrgos učinil racionalitou života Sparťanů nobilitu. Životy jednotlivých Sparťanů byly podřízeny tomuto ideálu. 5] Co však činí lykúrgovské pojetí nobility výjimečným, je zaprvé jeho dosažitelnost pouze nejodvážnějšími, nejsilnějšími a nejzasloužilejšími válečníky – a jejich ženami; a zadruhé důslednost, do níž stát při pěstování tohoto typu vznešenosti zašel.

Jako jsme toho byli svědky i u italského fašistického myšlení, 6] Lykúrgos se zajímal o lidské instinkty. V kontextu výkladu mu však za to nepřiznáváme takové zásluhy jako fašismu. Lykúrgos žil v čase diametrálně vzdáleném moderním představám o oddělení ducha a těla. Samotný vznik a existenci řeckého ideálu umožnilo právě chápání těla jako vnějšího zhmotnění a projevu ducha. Na Lykúrgově Spartě je však pozoruhodné pochopení spojení instinktu a konceptu – právě toto porozumění učinilo z válečníků nejvznešenější mezi vznešenými. Jinými slovy: Sparťanský výcvik neměl za cíl vytvářet válečnická těla a koncepty, nýbrž válečnické instinkty, kdy byla těla pouhým symptomem. Proto také důraz na etiku a prostředí, jak uvidíme níže.

Lykúrgos vzal ideál a učinil z něj cíl státu i jeho příslušníků. Zatímco řecká nobilita se definovala pomocí dědičného bohatství a stvořila sebeobnovující soustavu luxusu a kvality (čemuž moderní lidé vděčí za valnou část helénské odkazu), Lykúrgos přehodnotil nobilitu tak, že jí bylo nadále možno dosáhnout pouze skrze násilnou službu státu (nebo přípravu na ni). Silněji než ostatní Řekové cítil vztah mezi nobilitou a lidskou formou – jak konceptuálně, tak fyzicky – a potřebou jejich souladného výcviku. A tak zreformoval Spartu na továrnu produkující tělesnou nobilitu. Právě jeho společenské a fyziologické reformy – vedoucí ke vzniku společných jídelen, *agōgē* (což znamená jak únos, tak vedení či výcvik) a uplatňování eugeniky, které daly obsah spartánských válečníkům – byly naprosto klíčové pro přeměnu Sparty.

Stejně jako ustanovení senátu směřovaly i další Lykúrgovy kroky ke změně panujícího politického a společenského klimatu města. Provedl pozemkovou reformu, při níž byl rodině každého občana přidělen menší kus půdy k obdělávání. Zakázal razit peníze z drahých kovů, místo nichž zavedl jako prostředek směny rozměrné tyče ze železa namáčeného v octu, čímž fakticky znemožnil hromadění bohatství. 7] Ze Sparty tak zmizely téměř všechny formy špatností, „neboť kdo by chtěl buď krást nebo přijímat úplatky nebo podvodně vylákat anebo loupeží získat to, co uschovat nebylo možné, co mít v majetku nebylo žádoucí a co nebylo užitečné ani roztloucí?“ 8] Jinde Plútarchos vysvětluje, že bohatství „nevzbuzovalo žádnou závist a nepřinášelo žádné cti“ svému spartánskému majiteli. 9]

Přestože většina umělců odešla ze Sparty, jakmile ztratila pro svá díla odbyt, Lykúrgos prohloubil jejich bídu zákazem všech „nepotřebných a zbytečných umění“. 10] „Když právě nebyli na válečné výpravě, byly u nich (Sparťanů) na programu po všechen čas tance, radovánky ... nebo se zabývali lovem zvěře, tělesným cvičením a výchovou mládeže“. 11] Už několik měsíců od zavedení lykúrgovských peněžních reforem nebylo možné nakupovat cizí

zboží a tretky, nepřiplouvaly kupecké lodě, nepřicházeli učitelé výmluvnosti ani potulní věštcí či prostitutky. Přestože tato omezení neměla sloužit k ochraně a rozvoji řemesel ve městě, brzy si spartské výrobky každodenní potřeby získaly proslulost napříč celým řeckým světem. 12] Poté, co vymezil meze povoleného chování, obrátil Lykúrgos svou pozornost na výchovu ke vznešenosti.

K zajištění jednoty a stravovací vhodnosti Spartánů vytvořil Lykúrgos systém jídelen, v nichž pospolu jedli muži i mladí válečníci. Badatelé označují společné jídelny za klíčový prvek Lykúrgových reforem, k jehož pochopení je třeba mít na paměti Lykúrgův náhled na blízký vztah těla a ducha. Společná jídla sloužila nejen jako společenské pojivo, ale také jako nástroj „údržby“ samotného válečníka, jak vysvětluje Plútarchos:

„Poněvadž však zamýšlel ještě více potírat přepych, [Lykúrgos]... zavedl obyčej společného stravování, tak, aby se občané společně scházeli a užívali společných a ustanovených pokrmů a jídel, doma však nesměli obědvat ležíce přitom u stolu na nádherných přehozích a jsouce krmeni potmě rukama posluhovačů a kuchařů jako žravá zvířata, přičemž by si kazili mravy i těla...“ 13]

Nechvalně známá *agōgē* byla motivována podobnými úvahami. Xenofón vysvětluje Lykúrgovo přeočnocení veškerých řeckých zvyků při výchově a vzdělávání dětí 14] – do Sparty nesměli vstoupit žádní soukromí učitelé či vychovatelé. Místo toho výchovu všech chlapců starších sedmi let – bez ohledu na postavení rodiny – zajišťoval stát. V *agōgē* byli hoši cvičeni k disciplíně, odvaze a boji. Číst a psát se učili jen míře potřebné pro válečníky, „celé ostatní vychovávání pak směřovalo jen k naprosté poslušnosti, k vytrvání v strastech a k vítězství v bitvě“. 15] Chlapci také chodili bosi a obyčejně nazí, aby se přizpůsobili pohybu v těžkém terénu a neúprosném podnebí. Podle Xenofóna se mělo za to, že oblečení podporuje zženštilost a neschopnost vyrovnat se se změnami teplot. 16]

Chlapci v *agōgē* nebyli jen nedostatečně oblečení, ale také podvýživou pobízení ke krádežím jídla. „Jejich oběd je totiž skromný, aby sami od sebe se bránili nouzi a byli nuceni k odvaze a zchytralosti“ 17] a vytváření válečnických instinktů. 18] K prohloubení tohoto vývoje sloužil také nucený pobyt v horách – beze zbraně a s příkazem nebýt spatřen. 19] Byl-li někdo přistižen při krádeži, byl nadřícenými zbit. Nigel Kennel se zabývá legendami o smrtelných následcích těchto výprasků – spartánští chlapci/mladí muži však byli středobodem celého společenského mechanismu a tudíž nedávalo smysl usmrcovat je předčasně. Co je však považováno za prokázané: chlapci nebyli bití kvůli krádežím, ale kvůli neobratnosti a lehkomyšlnosti, která vyústila v jejich přistižení. 20]

Pokud se vrátíme ke společným jídlům, bylo sdílenou zodpovědností mužských občanů Sparty, aby chlapci byli neustále obklopeni „otci, vychovateli a představenými“. 21] U jídla jim byly pokládány otázky ohledně ctností a neřestí, na něž museli odpovídat jednoduše a čestně – způsobem později nazvaném lakonický (dle **Lakedaimónu**). „Když se někoho otázali, kdo je dobrým občanem nebo kdo není znamenitý, a tázaný si nevěděl rady s odpovědí,

pokládali to za tupost a viděli v tom důkaz, že jeho duch není ctižádostivý a nemá v oblíbě zdatnost.“ 22]

V Lykúrgově Spartě vládli válečníci, protože válka a příprava na ni je učinily nejctnostnějšími. Lykúrgovi je přičítána zásluha na ustanovení podoby života, zbaveného nadbytečných příkras. Takto žijící člověk nebyl jen dokonalým **hoplítou**, pochoduujícím v souladu se svými druhy, ale také nejspolehlivějším a nejctnostnějším občanem. Spartský výcvik byl totiž především zaměřen na obrnění ducha proti strachu, protivenství a bolesti, z čehož pramenila jistota přemožení protivníka v jakékoliv situaci. 23]

Polynikés, hrdina Pressfieldova románu, osvětluje toto pojetí ideálního občana:

Válka, nikoli mír, plodí ctnost. Válka, nikoli mír, vymyčuje neřest. Válka a přípravy na válku probouzejí všechno, co je v člověku vznešené a čestné. Sjednocuje ho s jeho bratry a poutá je k sobě v nesobecké lásce a pod tlakem nezbytí odstraňuje všechno nízké a nečestné. 24]

Co se Spartány, kteří tyto vznešené ideály nedokázali naplnit? Podle Xenofóna se zbabělec stával ve Spartě mužem zbaveným příslušnosti k polis. Byla mu upřena účast na všech formách veřejného života, včetně jídelen, míčových her, tělocvičen a shromáždění. Takovou praxi lze také odvodit z „oficiální“ spartské doktríny nadřazenosti čestné smrti nad bezectným životem. 25] Xenofón shrnuje celý Lykúrgův sociální systém takto: zajistit „statečným štěstí a zbabělcům bídu“. 26] Zatímco ve fašistické Itálii mohli zbabělci prokázat svou odvahu „svým vlastním způsobem“, ve Spartě existoval způsob jediný – válka a vojenský výcvik.

V odborném i obecném povědomí o Spartě hraje agōgē už od antiky klíčovou úlohu – a zcela oprávněně. Římané jí byli natolik okouzleni, že někteří z nich cestovali do Sparty, jen aby viděli místa a chrámy s ní spojené (Artemis a Dioskurové měli důležitou roli v náboženské výchově chlapců). Do roku 100 (n. l.) byla Římany agōgē obnovena jako závěrečná část vzdělávání mladých urozených Římanů – jen díky tomuto období obrody vůbec víme něco o její podobě v dobách vrcholné klasické slávy. 27]

Přestože jsme o obsahu výcviku nuceni spekulovat na základě několika Plútarchem a Xenofónem poskytnutých anekdot, o jejím účelu máme představu jasnou. Agōgē byla systematickým výcvikovým režimem, v němž byli chlapci a mladíci vychováni ve vojenských dovednostech (včetně už popsaných disciplíny, smyslu pro povinnost a iniciativy) stejně jako „nejdůležitějších a nejznamenitějších nařízeních, která směřují k blahobytu a zušlechtnění obce“. Ta nebyla vštěpována pouhým opakováním, ale byla zakořeněna „v povaze a výchově (chlapců)“, pomocí nichž „zůstávají (nařízení) jako neproměnná a pevná, ... poněvadž u nich je pevnějších poutem nad všechna donucování svobodná vůle“. 28] Jak prý shrnul Lykúrgos smysl agōgē: „Není patrně bez hradeb město, které je obklopeno statečnými muži, a ne obloženo cihlami.“ 29]

Podobně spekulativním jako obsah agōgē se zdá být Lykúrgovo pojetí souvislosti mezi konceptuální a tělesnou vitalitou. Prozatím jsme pouze ukázali, že Lykúrgos usiloval o vymýcení slabosti a neřesti prostřednictvím síly a vznešenosti. Jeho chápání vztahu těla ducha nejlépe porozumíme pohledem na osud spartánských žen a malých dětí.

Jak vysvítá z výše uvedeného, otcové neměli v Lykúrgovské Spartě výsostné právo k výchově svých synů – ti patřili státu. Na rozdíl od jiných řeckých či římských politických útvarů spočívalo rozhodnutí o další výchově dětí na radě starších, kteří hodnotili jeho zdraví a sílu. „Bylo-li však slabé nebo nepohledné, posílali je do tzv. Apothet, jakési to propasti blíže pohoří Táygetu, neboť bylo lépe pro novorozeně i pro obec, když nežilo nejsouc hned od počátku patřičně způsobilé k dobrému vzrůstu a síle.“ 30]

Ve Spartě se děti nezřídka rodily nikoliv jako výsledek nahodilého manželství, ale „pocházely jen od nejlepších jedinců.“ Eugenika. Během času stráveného ve vyhnanství se Lykúrgos podívoval chování Řeků – v Athénách, vysvětluje Plútarchos, byl svědkem debat a sporů o šlechtění jednotlivých ras psů a koní. „Avšak (stejní muži) ženy zavírají a hlídají a žádají, aby jen od nich rodily, i když jsou třeba nerozumní nebo přestárli nebo nemocní; jako by se... děti ... nerodily špatné, pocházejí-li od špatných rodičů...“ 31] Manželství i plození bylo proto pečlivě regulováno, vždy s přihlédnutím k fyzickému a politickému prospěchu města.

Kvůli Lykúrgově do krajnosti dovedenému ideálu řecké výchovy poznamenal Plútarchos, že výchova spartských dětí začínala ještě před narozením – což lze v kontextu doby (7. stol. př. n. l.) považovat za velmi neobvyklé pojetí. Ve skutečnosti začala však ještě před početím – což nás přivádí ke spartským ženám – matkám. Jako jediné v celém helénském světě cvičily ženy spolu s muži. Běhaly, zápasily, vrhaly diskem a oštěpem, aby „ujímající se zárodek dostal v silných tělech silný začátek, aby se pak lépe vyvíjel, ony samy aby pak snášely porod s odolností a dobře a snadno snášely bolesti.“ 32]

Lykúrgos věřil, že lidské tělo, nezatížené přemírou stravy snáze roste do výšky, zatímco množstvím potravy je stlačováno do šíře a dolů, což je v rozporu s ideály krásy i božství. Hubené a štíhlé tělo tedy není jen krásné, ale také bohům nejbližší. Pro matky a jejich potomky ale štíhlost přinášela i pozemštější prospěch, věřilo se totiž, že cvičené matky „rodí sice štíhlé, ale dobře vzrostlé a půvabné děti, takže se pro lehkost hmoty dají lépe ztvárňovat a ovládat“. 33]

Nemluvňata byla odchovávána bez plen a byla jim tak dopřána volnost údů a celé postavy. 34] Chlapci v agōgē byli oděni pouze bederní rouškou a muži jen o málo víc. K polonahým mužům, chlapcům a nemluvňatům bez plen se přidávaly téměř nahé ženy a dívky. Možná nejšťavnatějším zvrácením úpadkových hodnot byl Lykúrgův příkaz, podle něhož ve Spartě mělo být zdraví těla hodnotnější než jeho oblečení. 35] Nahota a pevně zakotvené zásady fyzické krásy – které navíc ztotožňovaly krásu se vznešeností – se zdají sloužit jako účinné pobídky ke zdraví těla; vůbec nic pak není třeba dodávat o prospěchu, který má z oddanosti kráse a vznešenosti člověka, jeho potomstvo a národ.

Lykúrgos měl za to, že skromné odění pěstovalo v ženách střídmost. V neposlední řadě v nich

tak chtěl podnítit touhu po zdravém a krásném těle. Cesta k němu vedla přes tělocvičny a sportoviště; krásné ženské tělo pak značilo, že jeho nositelka disponovala „statečností, ctížádostí a smyslem pro šlechtinnost“. 36]

Nikde jinde ve starověkém světě nebyly ženy do takové míry součástí společenského a politického principu národa. Díky Lykúrgovým reformám byly spartské dívky vzdělávány podle podobných zásad a standartů jako chlapci: statečnost, poslušnost a čest. Byly gramotné. Účastnily se veřejných rituálů kultu **Artemidy** a **Apollóna**. Byly natolik atleticky zdatné, že získávaly olympijské medaile – i v konkurenci mužů. Napříč řeckým světem byly proslulé svou silou, půvabem a vitalitou. 37]

Oproti tomu v Athénách nebylo dívkám poskytnuto žádné vzdělání nad rámec domácích povinností manželky a matky. Bez ohledu na možné negativní následky jejich fyzického úpadku pro Athény žily odděleně. 38] Proto působilo postavení spartských žen v Řecku pobouření a dokonce vyvolávalo posměšky Spartánům, označující je za otroky vlastních žen. 39] Jejich pozice byla ale také zdrojem sebevědomí, tak stroze vyjádřeného Snyderovou Gorgó: „Jen my rodíme (skutečné) muže.“ Tento její údajný výrok však nepochází z pera Franka Millera, nýbrž od Plútarcha. 40]

Lykúrgos užil politické filozofie a fyziologie v boji proti úpadku a degeneraci. Sparta moderního člověka může děsit – a přesně v tom spočívá její hodnota. Sparta totiž samojediná vyčnívá jako místo, které stavělo tělesnou a konceptuální vznešenost vlastních občanů nade vše ostatní.

Plútarchos dává Lykúrgovu Sparta jako příklad toho, co je možné dosáhnout, když celý národ žije a chová se způsobem života moudrého a vycvičeného muže. 41] Moudrost, cvičení a válka: tři klasické prvky modernitou nejprudčeji odsuzované – přinejmenším tak, jak byly chápány a praktikovány v antice. Výše jsem zmínil, že spartské lekce by byly stejně obtížně stravitelné pro Římana jako pro Američana. To však nemusí být úplně pravda – a právě v Plútarchově výroku o moudrém a vycvičeném muži se ukrývá důvod. Takové bylo totiž Plútarchovo vysvětlení účinnosti Lykúrgových reforem. Stejně jako se v popisu jeho uchopení moci soustředil na Apollónovo požehnání a vyjádření vůle hrstky, ani tady nehledá působení systematických moderních zákonitostí – namísto toho vidí cestu přirozené volby skutečně urozených mužů.

Podle Plútarcha Lykúrgos zavedl namísto peněžní aristokracie aristokracii etickou a shůry posvěcenou. Bylo nutno narodit se nejen do ní, ale i pro ni. Lykúrgos do ní zahrnul každého Spartana na základě jeho zrození. Spartský chlapec – protože byl vybrán po narození a prošel výcvikem agōgē – si byl vědom své schopnosti dosáhnout vyžadované míry vznešenosti. Lze si domyslet, že člověk s dědičným a etickým odůvodněním přijímal tvrdost a intenzitu spartského života mnohem ochotněji, než by ji přijímal jeho „osvobozený“ a atomizovaný moderní protějšek. 42]

Pokud něco ze zásad Sparty znepokojuje moderní lidi ještě více než ztotožnění moudrosti s vojenským výcvikem, je to čistota. V průběhu tří století přísného dodržování Lykúrgových

pravidel nesměl žádný Spartán žít mimo území Sparty. Bez dobrého důvodu ve Spartě nesměl dokonce ani přenocovat cizinec. Nebylo mu dovoleno stát se učitelem špatností.

„Neboť je nutné, že zároveň s cizími osobami vcházejí i cizí řeči a nové řeči přinášejí i nové náhledy; z toho vzniká nevyhnutelně mnoho citů i zásad, které nejsou v souladu s platným státním zřízením jako s harmonií. Proto se domníval (Lykúrgos), že je třeba více dbát o to, aby se město nenaplnilo špatnými mravy než nakažlivými chorobami přicházejícími z venkova.“ 43]

Touha po čistotě společnosti také slouží jako jeden z prvků Lykúrgova systému etické a fyziologické transformace. Nelze se totiž domnívat, že ctnost vznešených mužů a žen je umenšena v prostředí, které předpokládá jejich vznešenost. Místo toho si představme, že tělo se stává tím, co od něj prostředí očekává a vyžaduje. Jedině drsnost vede k tělesné vitalitě a podle Lykúrga taková tvrdost vede ke konceptuální vznešenosti. A tak než aby vyučoval tyto hodnoty v jímce a jen doufal ve štědrost prostředí, jež by snad vydalo každou generaci několik zářných příkladů, rozhodl se Lykúrgos prostředí pozměnit tak, aby poskytlo Spartě „dobro“ v každém občanu. To naplňuje definici utopie, ale oproti nepřirozené, moderní rovnostářské utopii byla Lykúrgova Sparta utopií hyperpřirozenou. Stejně tak jeho etická aristokracie.

Dosáhnout vysokých standartů vznešeného života bylo veřejnou povinností. Mládež byla nezřídka výsledkem řízeného plození a ode všech byla vyžadována zdatnost a životaschopnost. Nejvyšší a nejvznešenější člověku dostupné vlastnosti byly dosažitelné jedině prostřednictvím fyzické námahy a válečné akce. Krása byla vyhrazena těm, kteří jí byli hodni a záměrně odepřena nehodným. Ve výsledku byla od mužů i žen vyžadována taková míra vznešenosti, jaká byla fyzicky a konceptuálně možná. 44] A přestože fašistická Itálie nezašla ve vyžadování „eugenického vylepšování“ tak daleko jako Sparta, také chápala vztah mezi prostředím, etikou a chováním. Postmoderní věda kupodivu souhlasí, přestože svých znalostí užívání k upevňování celosvětové buržoazní, konfliktuprosté společnosti. Další esej (autor zde má na mysli svoji následující esej *Nietzsche, Physiology, & Transvaluation*, která vyšla v listopadu 2012 – pozn. redakce) z tohoto cyklu osvětlí, jak je chemie těla ovlivňována prostředím, což otvírá možnosti umístění těla do samého ohniska války proti buržoazní modernitě a dál, napospas Nietzscheho chápání instinktu, těla a konceptuální vitality.

Poznámky:

(stránkování odpovídá anglickým originálům – pozn. red.)

1] Plutarch, *Lives (Volume One)*, trans. Bernadotte Perrin (Cambridge: Harvard University Press, 1914), str. 269. Česky: Plútarchos a Češka, Josef, ed. *Životopisy slavných Řeků a Římanů*. Vyd. 1. Praha: Odeon, 1967. 2 sv. (834 s., 808 s., [32] s. obr. příl.). Živá díla minulosti; sv. 49, 50.

2] Plutarch str. 205-217.

3] Plutarch str. 219-221.

4] Xenophon, *Scripta Minora*, překl. E.C. Marchant (Cambridge: Harvard University Press, 1968), str. 169. Česky XENOFÓN. *Řecké dějiny; Lakedaimonské zřízení; O státních příjmech*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1982. 373 s. Antická knihovna; Sv. 46.

5] Friedrich Nietzsche, *Unpublished Writings from the Period of Unfashionable Observations*, překl. Richard T. Gray (Stanford: Stanford University Press, 1995), str. 293.

6] Giuseppe Bottai, "Twenty Years of Critica Fascista," in *A Primer of Italian Fascism*, ed. Jeffrey T. Schnapp, překl. Schnapp, Sears a Stampino (Lincoln: University of Nebraska Press, 2000), str. 192.

7] Plutarch str. 227-29.

8] Plutarch str. 231.

9] Plutarch str. 279.

10] Plutarch str. 231.

11] Plutarch str. 281.

12] Plutarch str. 231.

13] Plutarch str. 233.

14] Xenophon str. 141.

15] Plutarch str. 257.

16] Xenophon str. 143.

17] Plutarch str. 261.

18] Xenophon str. 145.

19] Nigel M. Kennell, *The Gymnasium of Virtue: Education and Culture in Ancient Sparta* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1995), str. 131.

20] Kennell str. 179.

21] Plutarch str. 259.

22] Plutarch str. 263.

23] Plutarch str. 267.

24] Steven Pressfield, **Gates of Fire** (New York: Doubleday, 1998), str. 137. (česky Steven Pressfield, **Ohnivá brána**, str. 54)

25] Xenophon str. 167.

26] Xenophon str. 165.

27] Kennell str. 117.39.

28] Plutarch str. 241.

29] Plutarch str. 267.

30] Plutarch str. 255.

31] Plutarch str. 253.

32] Plutarch str. 245-47.

33] Plutarch str. 261.

34] Plutarch str. 255.

35] Xenophon str. 161.

36] Plutarch str. 247.

37] Paul Cartledge, **The Spartans: The World of the Warrior-Heroes of Ancient Greece** (New York: The Overlook Press, 2003), str. 36-37.

38] Cartledge str. 36.

39] Xenophon str. 163.

40] Plutarch str. 247.

41] Plutarch str. 297.

42] Nietzsche str. 363.

43] Plutarch str. 289.

44] Xenophon str. 169.

Článek Marka Dyala *Lycurgus & the Spartan State* byl převzat ze stránek Counter-Currents Publishing.